

ELLEN MANGNUS

Kijk niet weg

IN GESPREK
MET JAN PRONK

LEMNISCAAT

In een droom liep ik een winkel binnen. Achter de toonbank stond een engel.

Ik vroeg: 'Wat verkoopt u hier?'

'Alles wat u maar wilt', zei de engel.

'O', zei ik, 'echt waar? Ik wil dan graag vrede op aarde, opheffing van onderdrukking, geen honger meer, een huis voor alle vluchtelingen...'

'Wacht even', zei de engel, 'u begreep mij verkeerd. Wij verkopen hier geen vruchten, alleen zaden.'

– *Chassidisch verhaal*

Denk aan het gezicht van de armste en meest hulpeloze mens die je hebt gezien en vraag jezelf af of de stap die je overweegt hem van enig nut zal zijn. Zal hij er iets mee kunnen bereiken? Zal het hem de controle over zijn hele leven en lot teruggeven? Met andere woorden: zal het leiden tot *swaraj*, tot zelfbestuur voor de uitgehongerde miljoenen? Dan zul je merken dat je twijfels wegsmelten.

– *Ghandi*

Het is niet zo dat we eenvoudigweg moeten zoeken naar nieuwe en betere manieren om de samenleving, de economie en de wereld te besturen. Het punt is dat we de manier waarop we ons gedragen, fundamenteel moeten veranderen.

– *Vaclav Havel*

© Ellen Mangnus, 2024
© Nabeschouwing Jan Pronk, 2024
Vormgeving: Marc Suvaal
Nederlandse rechten Lemniscaat bv.
Vijverlaan 48, 3062 HL Rotterdam, 2024

ISBN 978 90 477 1618 1 | NUR 740

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke
andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelij-
ke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij
gebleekt en verouderingsbestendig papier

Inhoud

INLEIDING: Een kompas voor de toekomst	9
1 Wat is ontwikkeling?	15
2 De laatste der Uylianen	31
3 Van matrix naar wiel	39
4 Uitbuiting, uitsluiting, uitstoting?	55
5 De sterkste schouders	65
6 De onderhandelaar	79
7 De natuur, dat zijn wij	87
8 Een taalkunstenaar met gezag	105
9 Kijk niet weg	111
10 Socialisten skiën niet	137
11 Kijken met de ogen van de ander	145
12 Is ontwikkelingssamenwerking overbodig?	161
13 Tekenen voor vrede	167
14 De grenzen van de politiek	193
15 Ziende blind	209
NABESCHOUWING <i>door Jan Pronk</i> : De verbeelding aan de macht	223
Bronnen	237
Dankwoord	245
Over Ellen Mangnus en Jan Pronk	247

Een kompas voor de toekomst

‘Armoede is geen natuurverschijnsel, maar *man-made*. Geen noodlot, maar een schande. Het is een schande dat we weten dat de armoede in de wereld weer toeneemt, in de derde wereld zowel als in de westerse verzorgingsstaten, en dat daartegen onvoldoende wordt ondernomen.’

Aldus Jan Pronk in een toespraak in de Kloosterkerk in 1988. ‘Armoede is een schande’, stelt hij onomwonden. Zes jaar later schrijft hij in *De kritische grens* (1994) dat het zelfs nog erger is: de armoede wordt niet langer als probleem gezien, het probleem zijn de armen zélf.

We wentelen ons in ons comfort, maar sluiten vluchtelingen buiten de grens, waar ze creperen of verdrinken. We sluiten onze ogen voor de ellende van miljoenen in sloppenwijken en onleefbare gebieden, waar mensen nog steeds op jongere leeftijd sterven dan wij. We consumeren steeds meer en laten daarmee steeds minder over voor toekomstige generaties. In de toekomst hebben de armen minder kans te overleven dan nu.

Niet de armen moeten worden weggewerkt, maar de armoede. Pronk ging ervoor op de bres. Hij was vier keer minister: drie keer voor Ontwikkelingssamenwerking, één keer voor Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Bij de Verenigde Naties was hij vicevoorzitter van de UNCTAD, speciaal gezant voor duurzame ontwikkeling én voor Soedan.

De meesten kennen hem als een gedreven oud-politicus, een man met idealen. ‘Een gevaarlijk klein ideoloogje’, zo noemde Joop den Uyl hem bij zijn aantreden in de PvdA. ‘Het geweten van links’ en ‘rechtlijnig in zijn leer’, zo werd er ook over hem gesproken.

Pronk is behalve een doorgewinterd bewindsman ook een wetenschapper, denker en ethicus. Politiek is voor hem een middel om morele doelen te behalen. Alle mensen zijn verschillend, maar in één opzicht zijn ze toch gelijk: ze hebben gelijke rechten, ongeacht wie ze zijn of welke achtergrond ze hebben. Het grootste onrecht dat een mens kan treffen, is dat hem of haar door anderen alle rechten worden ontnomen. Dat is armoede in de brede zin van het woord en die moet bestreden worden.

Zo leerde ik Pronk kennen: als een in de praktijk gewortelde denker, gedreven door een stevig moreel besef. We waren beiden columnist bij *Vice Versa*, het vakblad voor ontwikkelingssamenwerking. Ik als startende ontwikkelingswerker, hij als ervaringsdeskundige.

Mijn columns waren vragend van toon: 'Is het vak van ontwikkelingswerker een roeping of een baan?' 'Hoe kunnen we echte gelijkwaardigheid bereiken in de samenwerking met ontwikkelingslanden?'

De stukken van Pronk waren diepgaande analyses van maatschappelijke trends en de rol die de ontwikkelingssamenwerking daarin had, of behoorde te hebben. Er stonden titels boven als 'Roofzucht en gramschap', 'Drogreden: bied datgene aan waarin jezelf excelleert' en 'Dekoloniseer de benedenwereld'. Ze waren gebaseerd op vijftig jaar ervaring in voorzitten en onderhandelen en zestig jaar lezen.

Mijn motivatie voor dit boek ontstond na een zoveelste gesprek met Jan Pronk. Het was een traditie geworden: eens in het kwartaal spraken we af en dan praatte ik met hem over al mijn vragen en zorgen over de wereld. De inhumane vluchtelingenopvang in Griekenland. Het oprukkend jihadisme in Mali, waar ik onderzoek deed voor mijn proefschrift. Het uitblijven van een gedegen respons op de klimaatuitdagingen. Hoe moesten we die ontwikkelingen begrijpen? En belangrijker: wat kon eraan gedaan worden? Wat kon ik doen?

Zijn antwoorden waren zwaar en breed. Ze gingen van het belang van een publieke sector op wereldniveau tot de noodzaak van moreel leiderschap. Maar áltijd eindigde hij met praktische handvatten.

Dat de ideeën van Pronk gehoor vinden bij jonge mensen, blijkt ook uit het feit dat Anoeke Nuyens in 2021 bij *De Correspondent* een podcastserie publiceerde met de prikkelende titel *Pronk: onze podcast over oude idealen – en waar linkse politiek in vredesnaam gebleven is*. In die serie gaat Nuyens met Pronk op zoek naar antwoorden op de vraag waarom de sociaaldemocratie uit de mode is geraakt. En ze probeert ook een begin te maken met een nieuw politiek verhaal. Waar zijn de idealen in de wereld van nu?

Zo'n podcast vraagt wat mij betreft om meer. Waar gaan we naartoe en wat moeten we doen om verdere crises te voorkomen? Hoe verloopt het ontwikkelingsproces in de wereld en hoe kunnen we dat positief beïnvloeden? Over zulke grote vragen gaat dit boek.

Hoop is maakbaar

Jan Pronk is ervoor bekritiseerd: het idee dat je van buitenaf een ontwikkelingsproces zou kunnen beïnvloeden. Opponent Frits Bolkestein betichtte hem van internationaal dirigisme in het portretboek *Jan Pronk: Rebel met een missie* (1996), waarvoor de auteurs niet alleen hebben gepraat met Pronk, maar ook met zijn politieke mede- en tegenstanders. Pronk zou volgens Bolkestein een totale ordening op wereldniveau nastreven. Ook in kranten uit de jaren negentig lees ik opiniestukken die reppen over beloften die niet zijn waargemaakt – zijn vooruitgangsgeloof zou botsen met een complexe realiteit.

Dat geloof in maakbaarheid was voor mij juist de aanleiding voor dit boek. Een citaat van Pronk uit 2019: 'IJle hoop wordt ijdele hoop, wanneer men zich ertoe beperkt stil af te wachten. Wie daarentegen écht hoopt zit niet stil, maar steekt de handen uit de mouwen en neemt verantwoordelijkheid voor de toekomst. Hoop is maakbaar.'

Het idee dat verandering mogelijk is, biedt hoop en maakt tegelijkertijd verantwoordelijk. Het idee dat je sturing kunt geven, staat haaks op het gevoel dat mij en veel van mijn generatiegenoten al jaren in de greep heeft: machteloosheid. De wereld lijkt alleen maar complexer te worden, te fragmenteren, uiteen te vallen. Mensen lijken

zich terug te trekken op eilanden van gelijkgezinden, een moderne verzuiling in heel veel minibubbels. Soms lijkt mondiale solidariteit niets meer dan een echo uit een ver verleden.

Meer dan ooit is die complexe werkelijkheid gebaat bij onze pogingen om er analytisch greep op te krijgen, stelt Pronk. Want tegelijkertijd klinkt er de roep om het grote verhaal, om verbinding. Bij iedere crisis – of het nu gaat om het klimaat, een pandemie of een oorlog – worden we weer méér geconfronteerd met het feit dat we afhankelijk van elkaar zijn. Die toekomst staat centraal in dit boek: Hoe komen we ooit weer bij elkaar? Hoe gaan we samen vooruit?

Pronk spoort zijn studenten altijd aan: ‘Ga kijken, luister, voel, ruik en proef wat er leeft en speelt onder de mensen. Probeer je te verplaatsen in de positie en gedachtegang van de mensen die onderop leven. En koppel je bevindingen terug, in beeld, in woord en geschrift. Verhalen houden ons scherp. Je kunt inspiratie halen uit literatuur, films en theater.’

Ervaren wereldverbeteraar

Dit boek is geen biografie. Het is een poging het denken van Jan Pronk te vatten, toegankelijk voor een groter publiek, en kritisch met hem in gesprek te gaan over de geglobaliseerde wereld van nu. En op basis van zijn ideeën te begrijpen hoe we om moeten gaan met de mondiale uitdagingen van deze tijd.

Het handelen van Pronk, als politicus én als mens, berust op een stevig gefundeerde visie op wat ontwikkeling is en hoe die kan worden bereikt. Die visie heeft hij ontwikkeld in de loop van vele jaren, op basis van zijn ervaringen en in reactie op veranderingen in de wereld.

Ik duik in het verleden van Pronk om beter te begrijpen waar zijn gedachtegoed op stoelt. De beschreven gebeurtenissen zijn niet chronologisch gepresenteerd. Het risico van zo'n selectie is dat de gebeurtenissen als particuliere evenementen gezien worden, losgetrokken van een context of tijdgeest. Door ook de kritiek op zijn voorstellen en acties mee te nemen, hoop ik een goede schets te geven van het

klimaat waarin hij tot zijn ideeën kwam. Soms had hij de tijd mee, andere keren zwom of ploeterde hij tegen de stroom in.

Ik schets hier en daar de persoon Pronk wanneer dat tot een beter begrip leidt van zijn ideeën of van zijn methoden om zijn idealen te bereiken. Dat is vanzelfsprekend geen compleet beeld. Om beschrijvingen te toetsen, maar ook om een beter begrip te krijgen van hoe zijn theorieën ontvangen werden en uitwerkten in de praktijk, spreek ik met mensen die nauw met hem hebben samengewerkt. Ook het beeld dat zij schetsen is eenzijdig.

Verschillende leermeesters hebben hun invloed op Pronks denken gehad. Ik ga niet zozeer in op de persoonlijke relatie die Pronk met hen had, maar richt me op hun inhoudelijke bijdrage aan zijn denken.

Jan Pronk: het *enfant terrible* van de PvdA, het linkse buitenbeentje, maar ook het geweten van progressief Nederland. Na veertig jaar pragmatische politiek snakt de wereld naar een groter verhaal. Noem het een visie, een vergezicht of een kompas voor de toekomst. Hoe kunnen we de wereld veranderen? En wat kunnen we leren van een ervaren wereldverbeteraar?

Wat is ontwikkeling?

‘Wat is ontwikkeling?’ De vraag weergalmt in het klaslokaal. Vooraan staat Jan Pronk. Zo’n twintig leerlingen kijken hem aan, het is muistil. ‘Wie heeft een idee: wat is ontwikkeling?’ herhaalt hij zijn vraag.

‘Verandering die tot vooruitgang leidt?’ probeert een jonge vrouw voorzichtig.

Zo begint Pronk zijn colleges. Hij verdoet geen tijd met introducties of voorstelrondjes, nee: hij komt direct ter zake. Hij gaat op het puntje van een tafel zitten en kijkt afwachtend de zaal rond. Een andere cursist steekt zijn vinger op en zegt kordaat: ‘Gewoon, verandering.’

Pronk schudt zijn hoofd: nee, ontwikkeling kan dan wel verandering zijn, maar alle verandering is nog geen ontwikkeling.

Er vallen wat termen als ‘toenemend welzijn’, ‘benutten van potentieel’ en ‘duurzaamheid’, maar Pronk blijft zijn hoofd schudden. Hij voelt een van de cursisten stevig aan de tand: wat doet zij precies voor de ngo waarbij ze werkt? Ze steunt kwetsbare groepen in ontwikkelingslanden. Hoe? Met geld. En wat doet zij dan precies? Ze beoordeelt projectaanvragen. Brengen die projecten verbetering, en zo ja, voor wie dan? Voor een selecte groep mensen, want de middelen zijn beperkt. En hoelang duurt zo’n project? Het is tijdelijk. Nee, niet iedereen wordt bereikt en ook niet voor altijd.

Pronk knikt, of het goed- of afkeurend is valt aan zijn blik niet af te lezen. Hij laat een stilte vallen en keert dan naar de hamvraag terug: ‘Wat voor verandering brengt ontwikkeling precies?’

Geen van de leerlingen zegt wat, dus Pronk geeft het antwoord zelf: ‘Ontwikkeling is een proces van verandering dat leidt tot verbetering.’ De studenten kijken hem aarzelend aan. Verbetering, verbetering, oké, maar voor wie dan wel? Nou, daar is maar één antwoord

op, stelt hij: ‘Voor de mensen die in dat proces zitten – *and only they can be the judge of that*, laat dat duidelijk zijn.’

Hij kijkt de zaal rond. ‘Alleen zij zelf, dus niet de Nederlandse minister voor Ontwikkelingssamenwerking, de uitgezonden ontwikkelingswerker, de wetenschapper die onderzoek verricht of de journalist die het land bezoekt. Het enige wat zij kunnen doen, is onderzoeken of de mensen al dan niet verbetering ervaren en waarom.’

Hij somt nog een aantal randvoorwaarden op. Zo is er geen sprake van vooruitgang als de vooruitgang van sommigen ten koste gaat van die van anderen.

Maar als 51 procent profiteert, maar de andere 49 procent niet, vindt er dan geen ontwikkeling plaats? Hij schudt het hoofd. En als de verhouding 90 tegen 10 procent bedraagt? Zijn antwoord: ‘Het gaat niet om een momentopname, een foto van de samenleving. Ontwikkeling is geen statisch, maar een dynamisch begrip. We moeten het proces als het ware filmen. We mogen pas van ontwikkeling spreken als het aantal mensen dat verbetering ervaart stelselmatig toeneemt, en het aantal dat stilstand of achteruitgang meemaakt afneemt. Als vandaag negen van de tien mensen profiteren, maar morgen slechts acht, dan is er geen vooruitgang, ook niet als die acht het zelf beter hebben dan voorheen. Als dat ten koste is gegaan van de twee anderen, dan wordt aan die twee het perspectief ontnomen. Dan is het veranderingsproces pervers.’

Onvermoeibaar zet Pronk de discussie nog een paar uur voort. Aan het einde van die middag schrijven twintig leerlingen met warme oren en vermoeide ogen op: ‘Ontwikkeling is een voortdurend proces van verandering met een perspectief op verbetering, waarbij het aantal mensen dat profiteert voortdurend toeneemt. Leidend hierbij is: het is vooruitgang voor de mensen in de samenleving zelf, en in de ogen van die mensen.’

De colleges van Pronk in de jaren werden geroemd onder jonge ontwikkelingswerkers, onder wie ikzelf – we zagen hem als een grootheid op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. Hij was de

eerste minister die ontwikkelingssamenwerking als vakgebied op de kaart zette en in de bres sprong voor armoedebestrijding. Nationaal, maar meer nog internationaal.

Pronk was, volgens ons, de laatste minister voor Ontwikkelings-samenwerking die werkelijk een visie had, een idee over hoe we de wereld rechtvaardiger konden maken. We hingen aan zijn lippen wanneer hij kwam spreken op bijeenkomsten en conferenties van onze sector. Iedere toespraak sloot hij af met een lijst actiepunten. Hij bood altijd handvatten voor de praktijk.

Pas later zou ik leren dat hij ook een succesvol onderhandelaar was: dat het niet voor niets was dat hij in 2004 door VN-topman Kofi Annan was gevraagd als speciaal gezant de vredesonderhandelingen in Soedan te leiden. En dat hij veel voor de klimaatbeweging had betekend: de voortzetting van het *Kyoto Protocol* hadden we aan hem te danken. Bovendien was hij ook nog eens professor in de ontwikkelingsstudies. Hij behoorde tot de internationale denkers in de sociaaldemocratie.

Een dertiger met twijfels en vragen

In die jaren promoveerde ik in de Ontwikkelingsstudies en Pronk ondersteunde me daarin. Wat hij niet wist was dat mijn promotieonderzoek niet louter ter verdieping was. Het was ook een vlucht uit de ontwikkelingssector. Vol idealen was ik daarin gestart, maar gaandeweg raakte ik het doel kwijt: wat is ontwikkeling nu eigenlijk?

Ik was mijn carrière begonnen bij een Boerenunie in Nicaragua, waar ik al snel tot de conclusie kwam dat ik er meer leerde dan dat ik bij kon dragen. Als adviseur duurzame economische ontwikkeling bij het Koninklijk Instituut voor de Tropen hoopte ik een duidelijker bijdrage te kunnen leveren aan een betere wereld.

Het was een baan die je in alle opzichten een droombaan kunt noemen: mijn collega's waren stuk voor stuk doorgewinterde ontwikkelingswerkers. Ze zagen het als hun levensmissie om het wereldwijde armoedeprobleem te verhelpen, voortdurend naar een oplossing zoekend. Ik slurpte hun kennis op.

Bovendien mocht ik meerdere keren per jaar op reis. Met een Maron-gemeenschap in het Surinaamse Amazonegebied ontwikkelde ik een bedrijfsplan voor een lokaal museum. Met het Wereldvoedselprogramma van de Verenigde Naties zorgden we ervoor dat boeren in El Salvador hun zwarte bonen konden leveren aan scholen in de buurt.

Toch werd ik gekweld door twijfels en vragen: wie was ik – als jonge dertiger – om advies aan Afrikaanse boeren te geven? Over wiens ontwikkeling ging het eigenlijk? Bestond er zoiets als een universeel idee over wat vooruitgang is?

Ik hoopte dat ik door een diepgravend promotieonderzoek een beter begrip van ontwikkelingsprocessen zou krijgen, dat het helder zou worden wat mijn rol kon zijn. Pronk bood aan me daarin te begeleiden.

De matrix

Voor Pronk zelf begon ontwikkeling met een schema, een matrix. Op de ene as plaatste hij drie dimensies: economisch, politiek en sociaal-cultureel. Op de andere as drie doelstellingen: groei, structurele verandering en verdeling.

Ontwikkeling betekende groei in alle drie de dimensies. Economisch moest er een hogere levensstandaard komen, op politiek vlak ging het om meer natievorming, en sociaal-culturele groei betekende meer samenhang en gemeenschap. Economie, politiek en samenleving moesten zo worden ingericht dat er niet incidenteel, maar structureel vooruitgang werd geboekt – de tweede doelstelling.

De derde doelstelling was verdeling. Hoe waren de groei, welvaart en macht verdeeld? In de economie moest er gestreefd worden naar een herverdeling van inkomens, op politiek vlak naar het verdelen van macht, en op sociaal-cultureel niveau naar emancipatie van minderheden.

Later voegde Pronk nog een vierde doelstelling toe: duurzaamheid. Op dat moment had hij het nog niet louter over ecologische duurzaamheid. Hij bedoelde ermee dat de samenleving op de lange

termijn economisch op eigen benen moest kunnen staan en in politiek opzicht de mensenrechten voor iedereen moest garanderen.

Zó gaf hij in 1969 ontwikkeling weer: als een matrix waarin alles met elkaar samenhangt. ‘Het was mijn denkmodel’, zegt hij, ‘dat ik altijd in mijn hoofd kon houden. Ik kon erdoor abstraheren van de alledaagse realiteit. Het hielp me mijn beleidsplannen iedere keer te herijken: waar gaat het ook alweer om, hoe kan mijn voorstel bijdragen aan het bereiken van dat doel?’

Vooruitgang in een matrix, dat ziet er overzichtelijk uit – als een keuzeboom die weergeeft welke stappen je moet nemen om tot verbetering te komen. De toekomst van de wereld als een spel, uitgespeeld wanneer je de rechterkolom volledig hebt, want dan is er voor de minstbedeelden méér van alles. Dan hebben ze een groter aandeel in de economie en in de macht, in een samenleving die duurzaam is.

Een man van de inhoud

Die matrix is typerend voor Jan Pronk. In *Jan Pronk: Rebel met een missie* lees ik dat verschillende oud-collega's hem karakteriseren als iemand die voortdurend tracht problemen te doorgronden, een overzicht van complexe situaties te krijgen. Ze omschrijven hem als iemand die orde wil scheppen om richting te kunnen bepalen. Sommigen zien het als een talent: hij is een van de weinigen die vergezichten durft te schetsen en stappenplannen aanreikt.

Anderen beschouwen Pronks geloof in maakbaarheid als naïef. Zelfs premier Den Uyl, die zijn minister voor Ontwikkelingssamenwerking een paar jaar later als een van zijn beste ministers zou beschouwen, zei in 1973 nog dat Pronk een briljant intellect had, maar te veel een rationalist was. ‘Hij heeft de neiging toestanden en mensen in schema's te benaderen’, stelde Den Uyl. Het risico was dat hij mensen als schaakstukken zou gaan zien.

Oud-politica Hedy d'Ancona zou zich niet verbazen over de ontwikkelingsmatrix van Pronk: ‘Hij zet alles in schema's om.’ In de biografie haalt ze een herinnering op aan een bijeenkomst van de Socialistische Internationale in Barcelona. Op een vrij moment gin-

gen Pronk en zij zwemmen. Even lekker ontspannen, dacht zij, maar vrijblijvend zwemmen bleek voor Pronk onmogelijk. Hij moest per se vijftig baantjes zwemmen omdat hij die dag niet kon hardlopen.

Alle geïnterviewden in de biografie zijn het erover eens: Pronk is een man van de inhoud, iemand die zich voortdurend verdiept en vernieuwt. Geen enkele andere minister is zozeer geprezen om zijn dossierkennis. Ambtenaren herinneren zich hoe hij iedereen aanspoorde om toch vooral de vakliteratuur nauwgezet te bestuderen.

Jan Tinbergen, zijn leermeester aan de universiteit, stelt dat de nota's van Pronk van hoge wetenschappelijke kwaliteit waren. 'Het zit bij mensen als Den Uyl en Pronk veel dieper dan bij de types die vrij gemakkelijk van standpunten veranderen', zegt oud-politicus Max van den Berg. 'Ze hebben veel langer en grondiger over hun opvattingen nagedacht.'

De filosofen van het dagelijks brood

Het analyseren, het systematiseren van de wereld in een poging er grip op te krijgen – als je zijn levensverhaal hoort is Pronk daar altijd al mee bezig geweest. We zitten in de zitkamer bij hem thuis en hij vertelt over zijn jeugd. Het is een grijze januaridag, de kou hangt in de hal, maar in de huiskamer is het met de schuifdeuren dicht aangenaam.

'Ik houd van warmte', hij zit in een zetel voor de metershoge boekenkast. In de minuten die volgen zal blijken hoe veelzeggend dit tafereel is.

Hij omschrijft zijn jeugd als sober maar warm. Een paar maanden voor de Duitse bezetting van Nederland werd hij geboren in Scheveningen. In zijn kleutertijd was er weinig te beleven op straat, zegt hij. Zijn ouders, beiden onderwijzer, leerden hem al lezen vóórdat hij naar school ging. Uren bracht hij door in de boeken en dat zou hij heel zijn jeugd blijven doen.

Op de middelbare school was hij idolaat van geschiedenis, klassieke geschiedenis. Hij kon geen genoeg krijgen van de verhalen over de Grieken en de Romeinen, de ontdekkingen en uitvindingen die ze deden.

Het stond voor hem als een paal boven water dat hij geschiedenis zou gaan studeren. Zijn leraar wiskunde probeerde daar een stokje voor te steken. De man was ervan overtuigd dat er een wiskundige verloren zou gaan als zijn beste leerling geschiedenis zou gaan studeren.

Even twijfelde Pronk, want inderdaad: hij was goed in wiskunde en hij vond het leuk. Tot frustratie van zijn moeder gingen de gesprekken tussen hem en zijn vader aan de maaltijd vaak over wiskunde, met papier en potlood bij de hand.

Pronk hield van de mathematische analyses, de systematiek, de schoonheid van samenhang, de zoektocht naar het zuivere, naar een oplossing. Wiskunde stond voor hem gelijk aan esthetiek.

‘Maar toch – het boeide me niet’, zegt hij. ‘Hoe goed ik er ook in was, wiskunde boeide me niet. Geschiedenis deed dat wel.’ Even overwoog hij sociologie te gaan studeren, dat kwam in de jaren vijftig in de mode. Anders dan wiskunde was het niet abstract: sociologie ging over de maatschappij, over hoe mensen samenleefden.

Toen kwam hij een oude schoolvriend tegen die economie studeerde. Hij deed Pronk een boek cadeau: *De filosofen van het dagelijks brood* (1955) van Robert Heilbroner. Het betrof een geschiedenis van het economisch denken. Pronk vond het fantastisch, hij las het als een openbaring. Economie was een wetenschap die op systematische wijze trachtte de organisatie van de samenleving te begrijpen. Nu eens door middel van beschrijvingen, dan weer met behulp van formules. Het leek wel een combinatie van sociologie, geschiedenis en wiskunde.

De economen die besproken worden in *De filosofen van het dagelijks brood* analyseerden de inrichting van de samenleving en filosofeerden over hoe die verbeterd kon worden. Ik snap meteen wat de jonge Pronk zo aansprak aan de denkers: het waren wereldverbeteraars.

Pronk ging naar een open dag van de studie economie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam en schreef zich meteen in. Dat hadden zijn ouders niet verwacht. De band met zijn vader was in die jaren

wat afstandelijk. In een toespraak die hij vele jaren later op de begrafenis van zijn vader hield, in 2005, beschreef Pronk hem als uitstekende onderwijzer, maar ook als een dominante en strenge man die ook thuis altijd de schoolmeester bleef.

Als puber vreesde hij zijn vader. Later realiseerde hij zich dat die hem ook veel vrijheid had gegeven – en wel een belangrijke vorm ervan, namelijk keuzevrijheid. Vader Pronk zette de grote lijnen uit, maar liet zijn kinderen daarbinnen zelf de richting bepalen. Zonder bezwaar stemde hij in met Pronks studiekeuze.

Eerste leermeester: Jan Tinbergen

Economie, zonder voorbedachte rade, intuïtief, omdat dat ene boek hem zo had geboeid. Pronk schetst het als toeval, zoals hij wel meer stappen in zijn leven – waarvoor toch enige daadkracht nodig was – aan het toeval zal toeschrijven.

Maar zoals dat altijd gaat bij selectieve aandacht, wanneer het hoofd aan weinig anders meer kan denken dan waardoor het hart geraakt is: zijn keuze voor economie was toch niet helemaal willekeurig.

Na een week studeren was Pronk verkocht. Of zoals hij zelf zegt: ‘Ik dronk de lesstof op. Het was het soort economie waar studenten vandaag de dag naar smachten, breed in opzet en maatschappijgericht. Ik kreeg vakken als economische aardrijkskunde, sociologie, bedrijfseconomie, wiskunde, filosofie en recht, maar ook economische geschiedenis en geschiedenis van het economisch denken. Eigenlijk was het een studie in de maatschappijwetenschappen met een economische invalshoek.’

Hij beschrijft zijn keuze voor een specialisatie als rationeel, maar je zou kunnen denken dat die ook strategisch was: hij koos voor de beste hoogleraar, zonder te weten welke vakken die precies gaf. Zo werd hij een leerling van professor Jan Tinbergen. Jaren later zou hij de Nobel-laureaat voor de Economie omschrijven als zijn ‘eerste leermeester’.

Tinbergen gaf de vakken Wiskundige Economie en Ontwikke-

lingsprogrammering, maar hij was ook een veelgevraagd adviseur. Banken en regeringen deden een beroep op hem, omdat zijn econometrische modellen een bijdrage bleken te kunnen leveren aan de naoorlogse wederopbouw van de economie.

Pronk leerde bij Tinbergen de werkelijkheid in modellen te vatten. De wiskundige formules die hij op de middelbare school al zo mooi vond, kregen nu betekenis: ze waren een schematische weergave van relaties in de praktijk. Uit de modellen drong zich logica op. Tinbergen probeerde in alles waarmee hij bezig was samenhang te zien, de relaties te doorgronden en in een groter systeem te plaatsen.

Wat Pronk ook aansprak aan de economie die Tinbergen doceerde, was dat hij nadruk legde op waarden. In tegenstelling tot de huidige economistische benadering, die de economie als een waarden-vrije wetenschap poneert, begon Tinbergen juist bij de waarden. Volgens hem moest je de waarden vooropstellen, je moest ze expliciet maken.

Tinbergen dwong zijn leerlingen na te denken over het doel van ieder model. Wat moest er bereikt worden: ging het om optimale groei, of streefden ze naar een evenwichtiger inkomensverdeling? Zijn analyse was rationeel, maar altijd door waarden ingegeven.

En minstens zo belangrijk: Tinbergen leerde zijn studenten dat modellen slechts hulpmiddelen waren, geen doel op zich. De beschreven relaties moesten een reflectie van de maatschappelijke werkelijkheid zijn. De modellen moesten helpen om het systeem te verbeteren, wetenschap mocht niet ontaarden in *Schöngeisterei*.

Ik lees het in de publiekslezing ‘Tinbergen, idealist en inspirator’ die Pronk in 2003 hield in het kader van de Tinbergenweek – en ik moet glimlachen. Met een soortgelijke boodschap sprak Pronk mij destijds toe, toen ik de conclusie van mijn proefschrift met hem deelde: hij dwong me na te denken *voorbij* de academische bijdrage. Wat betekenden de inzichten die mijn onderzoek opleverde, en voor wie?

De sectie over de sociaal-maatschappelijke relevantie, die in de meeste proefschriften hoogstens een pagina bedraagt, vond hij de belangrijkste. Ik vertelde hem dat ik twijfelde of ik in de wetenschap

verder zou gaan. ‘Verspil je tijd niet aan het schrijven van puur wetenschappelijke publicaties die enkel toegankelijk zijn voor een kleine groep deskundigen’, zei hij. ‘Je kunt schrijven, zorg dat je de inzichten van je onderzoek met een groter publiek deelt.’

Het klonk niet als een vrijblijvend advies.

Pronk en Tinbergen deelden een interesse in de ontwikkeling van wat toen nog ‘derdewereldlanden’ genoemd werd. Volgens Tinbergen kwam die ontwikkeling vooral aan op ‘het organiseren van de vrede’. Dat betekende voor hem het oplossen van mondiale verdelingsvraagstukken, in het bijzonder op het terrein van de voedselproductie, rekening houdend met de ecologische grenzen hiervan.

Tinbergen raakte gesteld op Pronk en bood hem een positie aan als wetenschappelijk medewerker bij de Nederlandse Economische Hogeschool. Ook moedigde hij hem aan met een promotieonderzoek te starten. ‘De optimale economische orde’, dat werd het thema.

Maar voor Pronk was de economische wetenschap al gauw te specialistisch. Zijn onderzoek nam tijd in beslag en die wilde hij eigenlijk liever besteden aan dat andere onderwerp dat hem nog meer boeide: ontwikkelingsprocessen. En dan niet aan de hand van abstracte theoretische modellen en ook niet monodisciplinair, maar concreet, multidisciplinair en beleidsgericht. ‘Het risico van ontwikkelingsprogrammering’, zegt hij, ‘is dat je je alleen maar bezighoudt met meetbare factoren of met nadenken over hoe je de zaken meetbaar maakt.’

Pronk mocht de theorie van ontwikkelingsprocessen (als vak) doceren. Hij verdiepte zich in sociologische en cultureel-antropologische literatuur en nam de vrijheid zijn lessen te verrijken met meer kwalitatieve benaderingen van ontwikkeling.

Hij discussieerde veel met socioloog Jan Breman, een andere jonge wetenschappelijk medewerker die veel kritiek had op de overwegend economische benadering van ontwikkeling. Breman en Pronk deelden de interesse in ontwikkelingsvraagstukken, maar hadden een andere visie over hoe verandering tot stand komt.

Breman was gevormd binnen de school van professor Wertheim, hoogleraar sociologie van Zuid- en Zuidoost-Azië aan de Universiteit van Amsterdam, die veel nadruk legde op historische processen. De ongelijkheid van vandaag de dag valt alleen te begrijpen vanuit de geschiedenis, was zijn stelling. Diezelfde geschiedenis bewijst hoe hardnekkig ongelijke machtsverhoudingen kunnen zijn, zó persistent dat ze niet zomaar middels beleidsinterventies te veranderen zijn. Soms was de enige manier om tot andere verhoudingen te komen een opstand, een revolutie door hen die onderdrukt werden, vonden de volgelingen van Wertheim.

Pronks analyses startten, in navolging van Tinbergen, altijd in het heden. Wat is het probleem op dit moment en wat kunnen we daaraan doen? Pronk geloofde niet in revolutie, vanwege het menselijk tekort van elke revolutionair. Ontwikkeling komt niet tot stand door revoluties, maar via een geleidelijke transformatie.

Breman bracht Pronk tot het inzicht dat historische machtsverhoudingen en de hele koloniatiegeschiedenis van grote invloed zijn op de ontwikkelingsperspectieven van nu, maar het startpunt bleef voor Pronk toch de ongelijkheid in het heden. Met stapsgewijze sturing kon er verbetering bereikt worden, daarvan was en is hij overtuigd.

Tineke

We zitten te praten aan de eettafel in de huiskamer van Jan Pronk. Zijn vrouw Tineke heeft broodjes makreel voor ons gemaakt. Ze schuift niet aan ('Zodat jullie gewoon zakelijk kunnen praten'), maar is de hartelijkheid zelf. Ze bekommert zich om alle gasten die Pronk ontvangt. Bijna ieder gesprek met hem start met een persoonlijk praatje waar zij bij zit.

Tineke is net zo maatschappelijk betrokken als haar man en heeft zich jaren ingezet voor de kunst- en cultuursector. Maar waar Pronk vooral oog heeft voor de structuren en processen van uitsluiting, zet Tineke zich direct in voor mensen die daar het slachtoffer van zijn – op microniveau, in direct contact met mensen. Ze is vrijwilliger bij

de luisterlijn van het Rode Kruis en luistert wekelijks naar de zorgen, reflecties en angsten van mensen. ‘Nee, dit zou echt niks voor Jan zijn’, vertelt ze. ‘Hij zou meteen gaan analyseren wat het probleem is en mogelijke oplossingen suggereren, terwijl je als vrijwilliger beter kunt luisteren.’

Een week na zijn afstuderen op 6 december in 1964 trouwde Jan Pronk met Tineke, en een maand later schreef hij zich in bij de PvdA in Krimpen aan de Lek. Tineke en hij hadden graag in Den Haag gewoond, maar daar heerste woningnood en de stad liet alleen nieuwe bewoners toe wanneer die er ook werkzaam waren. Het feit dat Tineke er een baan had, telde niet.

Religieuze intellectuelen

De interesse van Pronk in ontwikkelingssamenwerking was niet alleen aangewakkerd door Tinbergen. Van grote invloed is ook de kerk geweest. Het gedachtegoed van Pronk wortelt in het geloof, dat hij zowel inspirerend vindt als bekritiseert. Hij heeft zich altijd verzet tegen het naar binnen gekeerde karakter van het kerkelijk instituut.

De jeugd van Jan Pronk stond in het teken van het christendom. Het gezin Pronk was orthodox-christelijk en Jan volgde dogmatisch christelijk onderwijs. Iedere zondag gingen ze twee keer naar de kerk. Hij hield van de Bijbelverhalen en de preken.

Later werd hij, net als zijn moeder, docent op de Zondagsschool. Hij genoot van het onderwijzen en bespreken van de Bijbel. Toen hij zijn vrouw Tineke leerde kennen stapte hij over naar de Zondagschool waar zij werkte, het was in die tijd de manier om elkaar zien.

Zijn sociale kring was een protestants-christelijke kring. Protestantisme, katholicisme en socialisme waren gescheiden stromen die zich door Scheveningen bewogen. Pas in zijn studententijd kwam hij voor het eerst echt in contact met katholieke jongeren.

Pronk raakte betrokken bij het progressief-religieuze blad *Wending* en dat vergrootte zijn wereld. *Wending* was een tijdschrift voor evangelie, cultuur en samenleving en een platform voor vooruitstrevende theologen. Het was tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstaan

uit de Doorbraak-beweging, een groep vooruitstrevende politici, wetenschappers en predikanten die gevangen zaten in gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel. Ze ontwikkelden er het idee van één progressieve partij voor alle gezindten, die het stelsel van levensbeschouwelijke 'zuilen' zou moeten doorbreken.

Pronk las de theologen Banning, Buskes, Barth, Berkouwer en Berkhoff die opriepen tot maatschappelijk activisme, tot het doorbreken van de grenzen tussen geloofsstromingen. Barth wees erop dat mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen handelen. Berkhoff ging in gesprek met zowel vrijzinnige als zeer behoudende theologen en wist kloven tussen andersdenkenden te overbruggen. En Buskes werd bekend als 'rode dominee' die zich fel uitsprak tegen fascisme, apartheid en de 'politioenele acties' in Indonesië.

Pronk voelde zich aangesproken door de opvattingen van deze religieuze intellectuelen. Zij spraken zich uit tegen onrecht en stonden voor medemenselijkheid, en zo brachten ze de kerkelijke theorie in de praktijk. Voor hen was de Bijbel een inspiratiebron voor het handelen. Pronk werd redacteur van *Wending*.

Kijk met de ogen van de ander

Vanuit zijn opvatting dat kerken een politieke maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen, werd Pronk actief bij het instituut Kerk en Wereld, opgericht door hervormde predikanten na de Tweede Wereldoorlog om vanuit de Bijbelse inspiratie mee te werken aan de vernieuwing van het maatschappelijke leven. Het instituut stimuleerde activiteiten op het grensvlak van geloof en samenleving.

In 1967 werd hij secretaris van de werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken. Een jaar later maakte hij deel uit van een Nederlandse delegatie die de bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken, een internationale oecumenische instelling, bezocht in het Zweedse Uppsala.

Die bijeenkomst in Uppsala heeft Pronk de ogen geopend. Het was de eerste keer dat hij met jongeren uit andere landen samen was. In Nederland kende hij alleen Surinamers en Nederlandse Indonesi-

ers. Hij had wel contact met internationale wetenschappers, maar dat was heel wat anders dan de politiek geïnteresseerde eloquente jongeren die zeiden waar het op stond.

Het was een revolutionaire bijeenkomst: voor het eerst in de geschiedenis waren er grote aantallen zelfstandige kerken uit Afrika en Azië vertegenwoordigd. Gingen eerdere assemblees over de eenheid van de kerken, de nieuwe deelnemers vonden dat het moest gaan over de eenheid van de mensheid, die werd doorkliefd door racisme en armoede.

Er was veel strijdvaardigheid, met name vanuit de ontwikkelingslanden, ook al waren ze er voor het eerst bij. Ze hielden zich niet op de achtergrond, integendeel: ze eisten dat de westerse landen het onrecht in de wereld zouden bestrijden. De westerse deelnemers konden niet anders dan zich bekennen als antiracist.

Pronk was hevig onder de indruk. Ontwikkeling werd politiek.

Voor mij is het bijna niet voor te stellen dat kerken een voortrekkersrol hadden en dat hun invloed zo groot was. In de tijd van Pronk was de Wereldraad van Kerken een forum van betekenis. Terwijl in bijna alle geledingen van de samenleving de Koude Oorlog nog hevig woedde, wist de Wereldraad de grootste denkers van de wereld bijeen te halen, of ze nou uit Oost of West kwamen. Zo sprak de zwarte Amerikaanse schrijver James Baldwin op de bijeenkomst in Uppsala.

Pronk noemde zich 'een late-doorbraak-christen'. Hij was nog kind geweest toen de discussies over ontzuiling plaatsvonden. Tot een echte doorbraak van de gescheiden werelden had die beweging niet geleid, maar wel tot meer ruimte om over de grenzen van een milieu heen te kijken. Pronk maakte daar dankbaar gebruik van. Hij keurde het naar binnen gekeerde karakter van de kerk af: dat stond haaks op de gedachte dat ieder mens ertoe doet en iedereen dezelfde rechten heeft.

'Kijk met de ogen van de ander, verdiep je in de ander' – het komt terug in zowat ieder gesprek dat ik met hem heb. Behoed je voor zelfgenoegzaamheid, daarin schuilt voor hem het kwaad.

Veel van de geloofsartikelen is Pronk in de loop der jaren kwijtgeraakt. Hij hecht niet meer aan de rituelen en ook met de kerk als instituut heeft hij nog maar weinig affiniteit, maar de ethiek is hem altijd sterk blijven drijven. ‘Al wie het goed heeft, draagt verantwoordelijkheid’ – dat is de kern ervan.

Mooi rood is niet lelijk

Pronks blik was vanaf zijn afstuderen op de wereld gericht. Hij leefde meer plezier aan het vertalen van de inzichten naar de praktijk dan aan het doen van wetenschappelijk onderzoek.

Tinbergen was te druk om op alle lezingverzoeken in te gaan. Daarom zette hij zijn medewerkers in. De meesten deden dat schoorvoetend, maar Pronk genoot ervan om voor publiek te spreken. Zo toerde hij met zijn autootje het land door en gaf lezingen over internationale verdelingsvraagstukken.

Hij had een wetenschappelijke carrière kunnen hebben. Maar hij wilde niet alleen bestuderen, maar ook beïnvloeden. De hele maatschappij was in beweging, net als de wereldverhoudingen, en dat bood mogelijkheden voor verandering. Pronk sloot zich in 1964 aan bij de PvdA, en daarbinnen bij de stroming die zich Nieuw Links noemde en streefde naar brede democratisering van politiek, bedrijven en publieke instellingen zoals scholen.

Samen met Jan Breman schreef hij voor de bundel *Mooi rood is niet lelijk* (1969) een hoofdstuk over ontwikkelingssamenwerking. Ze pleitten voor een betere welvaartverdeling op wereldniveau. Zo verwierf Pronk bekendheid met zijn publicaties en lezingen.

Hij timmerde aan de weg op het gebied van ontwikkelingsbeleid, vanuit de hogeschool, vanuit de kerken én vanuit de partij. Hij was er met zijn lidmaatschap van de PvdA nooit op uit geweest om politicus te worden. Maar zijn welbespraaktheid, het elan dat hij uitstraalde viel op. Zo kwamen ze bij hem.

De woordvoerder van de PvdA was onverwacht gestorven. Of Pronk zich kandidaat wilde stellen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971?

Overeenstemming was er onder het partijbestuur nog niet: hij was wel heel radicaal, die Pronk. De oudgedienden hadden een lichte voorkeur voor een andere kandidaat. Een loting besliste: het 'gevaarlijk klein ideoloogje', zoals partijleider Joop den Uyl hem noemde, werd Kamerlid.

Dankwoord

Een toekomstvisie kan niet gevormd worden zonder een goed begrip van de geschiedenis – dat heeft Jan Pronk me duidelijk gemaakt. Dank je wel Jan, voor de vele uren ‘geschiedenisles’ die je me gaf, voor de discussies die we hadden, voor het delen van je essays, boeken en toespraken.

Ook dank aan Tineke Pronk-Zuurmond, die me liet inzien dat de soms abstracte en grootse idealen van Jan ook in het klein worden nageleefd door de Pronken. Tineke, dank voor al die keren dat je me hartelijk hebt ontvangen, voor de persoonlijke gesprekken die we hebben gevoerd over vrijwilligerswerk en ongelijkheid in Nederland en voor jouw interesse in mensen.

Voor dit boek heb ik ook gesprekken gevoerd met vele mensen die met Pronk gewerkt hebben. Van hen wil ik vooral bedanken: Bram van Ojik, Paula Soeverijn en Louk de la Rive Box. Mijn dank gaat ook uit naar de vele ontwikkelingswerkers die ik sprak over de jaren dat Pronk minister was, in het bijzonder naar Willem Zevenbergen, Joost Nelen en Joost de La Rive Box.

Dit boek was er niet gekomen zonder de geweldige redactie van Tijn Boon en de inhoudelijke ondersteuning van hem en Jean Christophe Boele van Hensbroek van uitgeverij Lemniscaat.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn familie. Naar mijn schoonouders die hoofdstukken proeflazen, me feedback gaven en moed inspraken. Naar mijn ouders die altijd alles wat ik doe ondersteunen en aanmoedigen. En natuurlijk naar Jesse die me altijd onvoorwaardelijk steunt en soms betere interviewvragen bedenkt dan ik: dank voor alle gesprekken en reflecties over de thema’s in dit boek. Laten we ervoor zorgen dat onze zoontjes Tijmen en Jonah betrokken wereldburgers worden.

Over Ellen Mangnus en Jan Pronk

ELLEN MANGNUS is journalist en onderzoeker. Ze is gepromoveerd in de ontwikkelingsstudies, doceerde aan Wageningen Universiteit en schreef over macht en ongelijkheid in voedsel, landbouw en handel voor *Vice Versa*, *Vork* en *Filosofie Magazine*.

JAN PRONK was jarenlang Kamerlid namens de PvdA en minister in vier kabinetten: Den Uyl, Lubbers III, Kok I en Kok II. Als speciaal VN-gezant voor duurzaamheid en voor Soedan slaagde hij erin vrede te stichten in de hel van Afrika.

ELLENMANGNUS.NL

JANPRONK.NL